FRANKFURT OKULU VE ELEŞTİREL TEORİ: SOSYOLOJİK POZİTİVİZMİN ELEŞTİRİSİ

Bekir BALKIZ*

ABSTRACT

In this article the basic arguments that 'critical social theory' accompanied with Frankfurt School has put forward for critique of sociological positivism will be discussed. Having many variations in itself, critical theory can be read as a kind of criticism of positivism as well.

Being initially systematized by Comte, sociological positivism identifies the perception of social reality with the perception of physical reality. According to critical theory the identification of natural Sciences with social Sciences i.e. methodological monism, leads to the inevitable reification of social events. Whereas positivist social theory aims to control and maintain society as it is, critical theory strives to go beyond given situation and to put forward that society has the potentiality of a different reality.

If a theory is "critical", this means that it is based on an opposing and questioning way of analysis. Critical theory aims to reveal the ideological illusions penetrated into social relations and to analyse the theories that expose "false" explanations of social reality. Critical theory is not only a criticism of social facts but also a criticism of the theories that make "false" representations of these facts. But this does not mean that critical theory is not a "scientific" theory. When social world is considered, critical theory asserts that through criticism scientific knowledge can be produced. Consequently it also calls itself "critical social Science".

Keywords: Critical Theory, Positivism, Ideology, Social Reality, Power and Domination, Emancipation, Appearance and Reality.

Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

1. Giriş

Bu yazıda sosyolojik pozitivizmin bir eleştirisi olarak 'eleştirel teori'nin dayandığı epistemolojik ve metodolojik önvarsayımlar (assumptions) üzerinde durulacak ve ardından bu teori hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapılacaktır. Buradaki amacımız, eleştirel teorinin yöntem anlayışı ve toplum teorisi bakımından farklı bir sosyolojik 'paradigma'*yı temsil ettiğini ortaya koymak ve bu paradigmanın sosyolojik pozitivizme yönelttiği eleştirilerin ana noktalarını tespit etmektir. Bu doğrultuda, kendi içinde farklı varyasyonları olmakla birlikte eleştirel teorinin, pozitivizm eleştirisinde bir iç tutarlılığa sahip olduğu gösterilecek ve bu eleştirinin temel parametreleri formüle edilecektir. Sosyolojik çalışmalarda belli bir araştırma yönteminin kullanılması, insan ve topluma ilişkin belirli önvarsayımların kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu yazıda yapacağımız analiz ve değerlendirme çerçevesinde, eleştirel teorinin yöntemi ve toplum teorisi arasında da içsel bir bağlantının mevcut olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Eleştirel sosyal teori, konuyla ilgili literatürde bazen 'radikal sosyoloji', 'müdahaleci sosyoloji', 'eleştirel (hermeneutik) yorumlayıcı sosyoloji', 'refleksif/düşünümsel sosyal teori' vb. kavramlarla da ifade edilmektedir. Ancak bu farklı adlandırmalara rağmen, eleştirel teorinin, pozitivist metodoloji ve toplum teorisine yönelik bir itirazı ve sorgulamayı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Eleştirel sosyal teori paradigması içinde yeralan düşünür ve ekollerin önemli bir bölümünün, pozitivizm eleştirisinde temel esinlerini yeniden inşa edilmiş ve yorumlanmış bir Marksizmden aldıkları görülmektedir. Bu eğilim, özellikle Frankfurt Okulu'na mensup teorisyenlerin çalışmalarında belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Eleştirel teorinin pozitivizm eleştirisine zemin oluşturan Marksizm, bu teorisyenlerin katkılarıyla anti-pozitivist bir okumaya tâbi tutulmakta, yeni kavram ve açılımlarla zenginleştirilmektedir. Bu tutum, özellikle Habermas'ın çalışmalarında açık bir biçimde göze çarpmaktadır. O, eleştirel bir sosyal teori olarak Marksizmin pozitivistik unsurları içinde barındırdığını iddia eder ancak, ondan tümüyle de vazgeçmez. Bununla birlikte, eleştirel teorisyenlerin Marksizme yakınlıkları, onların pozitivizmle yapıcı ve verimli bir diyaloga girmelerine engel teşkil etmemektedir. Zira

> Burada 'paradigma' kavramını, ihtiyat koymak suretiyle Thomas Kuhn'un tarif ettiği anlamda kullanıyoruz. Buna göre bir paradigma, belirli bir bilim sahası içinde araştırmalara ilişkin imajlar üretir. Paradigma, neyin araştırılmaya değer olduğunu, araştırma sırasında hangi soruların ve nasıl sorulmaları gerektiğini; araştırma sonucunda elde edilen bulguların nasıl değerlendirileceğini ve bu değerlendirmeye ilişkin kuralları önceden belirler. Paradigma bir bilim sahası içinde oluşmuş olan konsensüs birliğidir ve o, bir bilim topluluğunu diğerinden ayırt eden sınır çizgisini oluşturur. Paradigma, belirli bir bilim sahası içinde mevcut olan modelleri, teorileri, yöntem ve araçları sınıflandırır, tanımlar ve onları birbiriyle ilişkilendirir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kuhn, Thomas, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayınları, İstanbul, 1982

onlar, pozitivizmin bilimsel bilgiye yönelik olumlayıcı tutumunu değil, onun 'bilimcilik ideolojisi'sini eleştirel bir sorgulamaya tâbi tutmaktadırlar.

Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori: Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisini, esas itibariyle bir ideoloji eleştirisi olarak tanımlamak mümkündür. Okul'un ideoloji eleştirisi, Marx'ın ekonomi-politik eleştirisinden türetilmiştir. Doğa üzerinde tesis edilen bilimsel-teknik rasyonalitenin topluma uygulanması sonucunda bilim, Adomo ve Horkheimer'a göre, ideoloji haline gelir (Dant, 1991:86). Eleştirel teorinin kökeninde, Marx'm ekonomi-politik eleştirisi ile Lukacs'ın Hegelci Marksizminin bulunduğu ileri sürülebilir. Eleştirel teori, Lukacs'ın 'bütünsellik' (totalite) kavramından hareketle, toplumsal yaşamın hiçbir kısmının, tarihsel bütünle yani, sosyal yapı ile ilişkilendirilmedikçe kavranamayacağım iddia eder. Horkheimer ve Adomo, ekonomi-politik eleştirisine araçsal aklın eleştirisini de ilâve etmiş ve Marksizmi yeniden yorumlamışlardır. Onlara göre kapitalizm, üzerine oturduğu araçsal akıl yani rasyonalite ilkesi göz önünde bulundurulmadan kavranamaz (Connerton, 1976:12-27).

Marx'ın ekonomi politik eleştirisi, aslında 'bilim' maskesine bürünmüş bir ideolojinin eleştirisiydi ve bu eleştiri Frankfurt Okulu düşünürlerinin metodoloji konusundaki yaklaşımlarına temel oluşturmaktaydı. Bu düşünürlerin yaptığı şey, bir bakıma, Marx'ın ekonomi politik eleştirisini sosyolojik pozitivizmin eleştirisine uyarlamaktan ibaretti. Onlara göre ekonomi politik, ekonomik kategorileri ve olguları nasıl doğal gerçeklikler olarak alıyor idiyse, sosyolojik pozitivizm de toplumsal olguları doğrudan gözleme açık olan yönleriyle, yani göründükleri halleriyle inceleme konusu yapıyor ve bu olguların tarihsel olarak kurulmuş gerçeklikler olduğunu gözardı ediyordu. Adomo, toplumun mekanik bir biçimde işlediği izlenimi veren meta mübadelesi ilişkisini, tıpkı Marx gibi, kapitalizme özgü ancak evrensel olmayan bir ilişki olarak nitelendirir. Pozitivist sosyoloji ve iktisat, bu değişim ilişkisini kapitalizmin (sanayi toplumunun) nedensel yasalara dayalı mekanik işleyişinin zorunlu bir sonucu olarak görür ve bu ilişkiyi ebedileştirir. Onların teorik kategorileri ise, bir 'gerçeklik' olarak bu ilişkiyi meşrulaştırır. Adomo, pozitivist iktisat ve sosyolojinin, kendi toplum analizinde çıkış noktası yaptığı öncülü, yani toplumsal olguların 'şey' benzeri doğal olgular olduğu şeklindeki öncülü, sorgulanması ve eleştirilmesi gereken bir önkabul olarak görür. Ona göre, meta mübadelesi ve değişim ilişkisi; piyasa, ücret, sermaye gibi kategori ve olgularla birlikte analiz edildiği taktirde, onların belirli toplumsal koşulların ürünü olarak ortaya çıkmış oldukları anlaşılır hale gelebilir. Eleştirel teori, kendi analizini, mevcut toplumsal dummdaki çelişkilerin analizine dayandırır. Tıpkı Marx'ın, metaların değişimi ve kullanım değerleri arasındaki çelişkiyi gözler önüne sermesi gibi. Sosyal gerçekliğin çelişkili karakterini ortaya koymak, Adomo'ya göre, keyfi bir hareket noktası değil, aksine eleştirel bir sosyolojiyi olanaklı kılan motivdir (Frisby, 1974:222).

Marx gibi, eleştirel teorisyenler de, bireysel ve toplumsal özgürlüğün gerçekleşmesine katkıda bulunacak bir eleştirel toplum teorisi geliştirmeye çalışmışlardı. Özgürleşim amaçlı bir teori, toplumun dönüştürülmesini mümkün kılacak doğru bilgiyi de temin edecekti. Eleştirel teorisyenler, pozitivist sosyolojiyi tam da bu noktada sorgulamışlar ve onu statükocu olmakla suçlamışlardı. Zira onlara göre, i/^ıuтıoı ov/ajrv/ıvjjx v^ıjuı g^ıycıvu^uı Muuuuı ıÇcıibiıiuc KuırnaKia ve ou gerçeKiıgın tarihsel olarak geçici doğasını göz ardı etmekteydi. Marx da, ondokuzuncu yüzyıl düşünür ve iktisatçılarına yönelttiği eleştirisinde, onların toplumsal dünya hakkında ürettikleri 'bilimsel' bilginin, statükoyu meşrulaştıran ideolojik bir bilgi olduğunu ileri sürmüştü.

Marx'a göre klâsik iktisatçılar, örtük bir biçimde ve bazen de açık olarak, İnsanî yabancılaşmaya yol açan sosyo-ekonomik süreçler ile politik yapı ve pratikleri meşrulaştırmak suretiyle, toplumda tahakküm edici kurumların sürüp gitmesine katkıda bulunmuşlardı. Marx'ın klâsik iktisat eleştirisini temel alan eleştirel teorisyenler, aynı suçlamayı pozitivist sosyolojiye karşı yöneltmişlerdir. Onlara göre pozitivist sosyoloji, tüm bilimsellik iddiasına rağmen, aslında sosyo-politik bir muhafazakârlığa angajedir ve verili düzeni meşrulaştıran bir disiplin olarak çalışmaktadır (Sabia&Wallulis, 1983:4).

Eleştirel teoriler, epistemolojik olarak, doğabilimsel teorilerden farklıdırlar. Doğabilimsel teoriler 'nesnelleştirici' oldukları halde, eleştirel teoriler 'düşünümsel' dirler. Eleştirel bir teori, insan aktörlere aydınlanma ve özgürleşimin bilgisini temin etmek anlamında düşünümsel bir teoridir.

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisine göre pozitivizm, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik olarak, sosyal bilimleri doğa bilimleriyle özdeşleştiren bir yaklaşımdır. Frankfurt Okulu'nun temel amaçlarından birisi pozitivizm eleştirisi iken, diğer bir amacı da 'düşünümsel'liği geçerli bir bilgi kategorisi olarak öne çıkartmaktır. Düşünümsellik, yanlış bilinç olarak ideolojinin eleştirisi için vazgeçilmez bir bilgi üretim yoludur. Eleştirel teoriye göre ideoloji, toplumsal aktörlerin, kendi gerçek durum ve çıkarlarını kavramalarına engel teşkil eden yanlış bir bilgi formudur. Aktörlerin, tahakkümden kurtulmak istiyorlarsa eğer, kendilerini bu yanlış bilinçten arındırmaları gerekir (Geuss,1981:3). Bir bilinç formu, belirli türden kurum ve pratikleri destekleme, koruma ve meşrulaştırma fonksiyonunu yerine getirdiği ölçüde ideoloji olarak nitelendirilebilir. Eleştirel teorisyenler ideolojiden, çok sık olarak, tahakküm ilişkilerini süreklileştiren veya meşrulaştıran bir 'dünya tasavvuru' olarak söz ederler. Eleştirel teori perspektifinden, toplumsal çelişkileri maskelemeye hizmet eden bilinç formları ideoloji olarak adlandırılabilir. Eleştirel teoride toplumsal analiz ile ideoloji eleştirisi birbiriyle iç içe geçer. Verili haliyle gerçekliği betimlemek ve analiz etmek yerine, eleştirerek analiz etmek temel amaç olarak kabul edilir. Pozitivist toplum teorisinin amacı toplumu verili haliyle kontrol etmek ve korumak olduğu halde, eleştirel teorinin amacı verili durumu aşmak ve onun farklı bir gerçekliğin potansiyelitesine sahip olduğunu ortaya koymaktır (Geuss, 1981:15-26).

Pozitivist toplum teorisi, dışsal olduğu kabul edilen toplumsal olgular arasında yasa benzeri ve düzenlilik arzeden nedensel ilişkileri tespit etmeyi amaçlar. Eleştirel toplum teorisi ise, insan aktörlere gizli bir baskının varlığını fark ettirerek, onların bu baskıdan kurtulmalarım ve kendi gerçek çıkarlarını kavrayabilmelerini sağlayacak bir özgürleşimci bilgi oluşturmayı amaçlar. Pozitivist ve eleştirel teoriler mantıksal veya bilişsel yapıları bakımından da birbirinden farklıdırlar. Pozitivist teoriler 'nesneleştirici'dirler. Bu, teori ve teorinin işaret ettiği 'objeler' alanı arasında net bir ayrım yapılabileceği anlamına gelir. Teorinin kendisi, tanımladığı obje alamnın bir parçası değildir. Eleştirel teori, aksine, nesnesiyle diyalektik bir diyalog içindedir. Bu teori, tanımladığı obje alanının (toplumsal dünyanın) bir parçası olduğunun farkındadır. O, obje alanı ile kendi arasına soğuk ve yabancı bir mesafe koymaz. Bir toplum teorisi, kendi sosyal bağlamı hakkında apaçık bir kavrayışı içinde barmdırıyorsa, ancak o zaman bu teorinin düşünümsel (self-refleksif) bir teori olduğu ileri sürülebilir. Frankfurt Okulu'nun

eleştirel toplum teorisine dayanak teşkil eden Marksizm, bu anlamda düşünümsel bir teoridir. Marksizm, hem toplumun objektif sosyo- ekonomik koşulları hem de aktörlerin öznel bilinçleri hakkında bir açıklama ortaya koymayı amaçlar. O, kendi varoluş koşulları hakkında da bir farkmdalık bilincine sahiptir (Geuss, 1981:55,56).

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisinin ayırt edici özelliği, mevcut işbölümü sistemi ile bu sistemin hizmet ettiği, gizlediği ya da maskelediği toplumsal çıkarları sorgulamaya tâbi tutmasıdır. Bir teorinin 'eleştirel' olması, onun muhalif ve sorgulayıcı bir analiz yöntemine dayandığı anlamına gelir. Eleştirel teori, sosyal ilişkilere içkin olan ideolojik yanılsamaları ortaya çıkarmayı ve sosyal gerçekliğe ilişkin 'yanlış' açıklamalar ortaya koyan teorileri eleştirel bir analize tâbi tutmayı amaçlar. Bu teorinin diğer bir özelliği ise, kendi kendisi üzerinde düşünebilmesi (self-refleksivite) ve kendi kendisinin farkında olmasıdır. Başka bir söyleyişle o, hem toplumun tarihsel gelişimi içindeki köklerinin hem de toplumsal dönüşümde oynadığı rolün farkındadır (Morrow&Brown, 1994:5-7). Eleştirel teori, akademik sosyal bilim disiplinleri arasında yer alan herhangi bir disiplin de değildir. Dolayısıyla o, kendisini, akademik işbölümü içine yerleştirmekten kaçınır. Bunun nedeni, eleştirel teorinin, sosyal bilimlerde disipliner uzmanlaşmaya karşı çıkması ve bu uzmanlaşmanın bizatihi kendisini, kapitalist toplumun uzmanlaşmaya dayalı işbölümü sistemiyle bağlantılı görmesidir. Eleştirel teori, toplumsal yaşamın her bir alamnın, bu alanlar üzerinde uzmanlaşmış disiplinlerin konuları haline getirilmesine de itiraz eder. Zira bilgide uzmanlaşma, toplumsal bütünselliği kavramayı olanaksız hale getirir. Dolayısıyla, eleştirel teorinin disiplinler arası ve bütünsel bir toplum teorisi olduğunu ileri sürmek mümkündür.

2. "Eleştirel Teori" Kavramının Anlamı

Eleştirel teori, pozitivist teori anlayışından da farklıdır. Pozitivizme göre teori, verili olgular ve onlar arasındaki ilişkilerin yalnızca betimlenmesi anlamına gelmektedir. Amaç, olgusal gerçekliği olduğu haliyle yansıtmaktır. Bir teorinin doğruluğu, pozitivizme göre, onun olgusal gerçekliğe tekabül edip etmediğine bakılarak tespit edilebilir. Başka bir söyleyişle, eğer olgusal gerçeklik teoriye doğru bir şekilde yansıtılmışsa, o teori doğrudur. Eleştirel toplum teorisine göre, bu teori anlayışından yola çıkıldığı taktirde, olgusal gerçekliğin a priori olarak sabitlenmesi ve katılaştınlması kaçınılmaz hale gelir. Pozitivist teori, kendisini olgusal gerçekliğin görünüşüyle sınırlandırır ve onun ötesine geçemez. Olguların 'orada' olduğu ve 'kendi kendilerine konuştukları' varsayılır. Eleştirel teoriye göre, bu tekabüliyetçi teori anlayışının kaynağında, sosyal olguların 'şey' benzeri doğal olgular olarak görülmesi yatmaktadır.

Burada 'teori' olgulara tekabüliyeti, 'uyum'u ifade eder. Sosyal olgular ya da onlar

nraoinHaH ilioHİArin nacıl ^ont'otisi U., „l, ___1 _____ 1__ _____i

mjmıvıuu *£** ULVgUJUgJL cimcitıuı , cuıv^cuv UU UlgUlâllU 11CUC11 IIİCVCUI**

oldukları bir tartışma konusu haline getirilmez. Eleştirel teori ise, sosyal olguların, doğadaki olgular gibi sabit değil, tarihsel ürünler olduklarını ileri sürer. Buna göre, öncelikle, toplumsal dünyadaki olgusal gerçekliğin ne türden bir gerçeklik olduğu üzerinde durulmalıdır. Verili haliyle 'sosyal gerçeklik' insanlar tarafından oluşturulmuş, ancak onların 'yanlış bir bilinç'in etkisi altında olmalarından dolayı henüz farkına varmadıkları 'yanlış bir gerçeklik'tir. Zira bu gerçeklikteki güç, tahakküm ve eşitsizlik ilişkileri, İnsanî yabancılaşmaya yol açan süreçler, sosyal olgular olarak, doğadaki olgular gibi önceden 'verilmiş' değildir. Başka bir söyleyişle, mevcut haliyle olgusal gerçeklik,

insan toplumunun 'doğal hal'i olamaz. Buradan bakıldığında sosyal gerçeklik, 'gerçek olmayan' yanlış bir gerçekliktir. Pozitivist toplum teorisi, bu 'yanlış gerçeklik'i olduğu haliyle doğru bir biçimde yansıtıyor olsa da, onun ötesine geçmeyi başaramadığı için son tahlilde 'yanlış' bir teoridir. Tam bu noktada, eleştirel teorideki 'eleştiri' kavramının, olgusal gerçekliğin bir eleştirisini de ifade ettiği ileri sürülebilir. 'Eleştiri' kavramı ayrıca, teorinin, kendisini verili olgusallıkla sınırlandırması ve kapatmasına yönelik bir itirazı da dile getirmektedir. Bu, eleştirel teorinin, açık uçlu ve sürekli inşa halinde olan bir teori olduğu anlamına gelir. Eleştirel teori, yalnızca sosyal olguların bir eleştirisi değil, fakat aynı zamanda bu olguları 'yanlış' temsil eden teorilerin de bir eleştirisidir. Ancak bu, eleştirel teorinin 'bilimsel' bir teori olmadığı anlamına gelmez. Eleştirel teori, toplumsal dünya söz konusu olduğunda, bilimsel bilginin, ancak eleştiri yoluyla üretilebileceği iddiasındadır. Dolayısıyla o, kendisini 'eleştirel sosyal bilim' olarak da adlandırır.

Eleştirel teorisyenlerin bilim karşıtı olduğu iddia edilemez. Aksine onlar, bilimi, pozitivist indirgemeciliğe karşı olduğu kadar, neo-romantik, tinselci ve idealist saldırılara da karşı savunmuşlardır. Bu teorisyenlerin eleştirileri, bilimin her türlü bilgiyle özdeşleştirilmesine ve sosyal hayatın bilimin mantığına göre düzenlenmesine yöneliktir. Dolayısıyla onlara göre, 'Bilim ve onun yorumu iki farklı şeydir.' Eleştirel teorisyenler, toplumun, doğa bilimlerine özgü bir yöntemle incelenmesi durumunda, nesneleştirilmesi ve şeyleştirilmesinin kaçınılmaz olacağını ileri sürerler. Bu teorisyenlere göre, doğa bilimlerini model alan sosyal bilimler, verili gerçekliği doğal gerçeklik olarak kabul ettikleri için, kaçınılmaz olarak, teknokratik rasyonaliteyi amaçlayan sosyal mühendislik ideolojisine dönüşmüşlerdir. Değerden bağımsız sosyal bilim ideali de, aslında kartezyen özne-nesne ayrımının toplum dünyasına aktarılmasını ifade eder. Burada, toplumsal olguların her türlü değerden bağımsız doğal olgular olduğu varsayılır. Sosyal dünya için olgu-değer ayrımı yapmak, 'objektivist bir yamlsama'mn kapsam alanını genişletmekten başka bir anlama gelmez. Eleştirel teorisyenlere göre, doğayı kontrol etmeye yönelik bilimsel mantığın sosyal dünyaya taşınmasındaki amaç, verili haliyle toplumu kontrol etmek ve sürdürmektir. İşte tam bu noktada, doğa bilimlerini temel alan sosyal bilimler 'statükocu' bir ideolojiye dönüşürler. Horkheimer'm mantıksal pozitivizm eleştirisi bu konuyla ilintilidir. Ona göre, mantıksal pozitivistler toplumun işleyişini fiziksel doğanın işleyişine, sosyal bilimler dahil tüm bilimleri de fiziğe indirgedikleri için, verili haliyle toplumsal yaşamı değiştirilemez olarak göstermektedirler. Bu bilim anlayışım Horkheimer, teknokratik ideolojinin en radikal (uç) versiyonu olarak nitelendirir (Horkheimer, 1986). Sosyal olguları fiziksel olgulara indirgeyen ve böylelikle onları fetişleştiren pozitivistler, bu olguların tarihsel süreç içinde insanlar tarafından üretilmiş kollektif ürünler olduğunu unuturlar. Oysa sosyal olgular, baskıcı bir güce sahip olsalar da, insanlann bilinçli eylemiyle bu özelliklerini kaybedebilirler. Onlar 'bilinç' dolayımıyla vardırlar ve yine bu dolayımla 'aşılabilirler. Tarihsel varlıklar olarak insanlar tarafından yaratılmış ürünler, tarihin üstünde ya da tabii (doğal) şeyler olarak görülemez. Sosyal olguların bu karakteri, yani doğal (fiziksel) nesneler olmamaları, onların doğabilimsel bir yöntemle incelenemeyeceği anlamına gelir. Eleştirel teorisyenlere göre, sosyal olgular ile onları algılayan öznelerin tarihsel ürünler olmaları, bu tespiti doğrulamaktadır (Gebhardt, 1978:372-378).

3. "Araçsal Akıl"a Karşı Eleştirel Akıl

Eleştirel teorisyenlere göre, araçsal akıl ve pozitivizm, ortaya çıkışlarına kaynak teşkil eden sosyal bağlamı hesaba katmaz ve kendi kendilerini bir sorgulama konusu haline getirmezler. Araçsal akıl, kendisini mutlak akıl, pozitivist bilim ise kendisini nihai doğru bilgi türü olarak takdim eder. Eleştirel teorisyenler mutlak akıl ve mutlak doğru bilgi kavramlarına itirazda bulunurlar. Onlara göre bilgi sistemleri ve akıl (mantık) tarihsel ve toplumsal ürünlerdir. Dolayısıyla tarihsel zamanın dışında ve üstünde yer alan mutlak ve aşkın (transandantal) bir akıldan söz edilemez. Bu noktada eleştirel teorisyenler, mantığın ve akıl kategorilerinin toplumsal tecrübeler yoluyla oluştuğunu ileri süren DurkheimT onaylarlar (Gebhardt, 1978:375). Kategorilerin anlamlarının toplumun yapısı ile birlikte değiştiğini ileri süren Horkheimer'a göre de, tarihin hiçbir noktasında 'tamamlanmış bir akıTdan söz edilemez. Bu yüzden o, 'diyalektik' ya da 'açık uçlu' akıl kavramını kullanmayı tercih eder (Horkheimer, 1978:437,438).

Pozitivizmin araçsal aklı verili olana tâbidir ve onu aşamaz. Eleştirel teorisyenler ise, aksine, verili ve fiilî olanı aşan bir akıl kavramını kullanırlar. Araçsal aklı da bünyesinde taşıyan bu diyalektik akıl, kendisini gözlemlenebilir olanla sınırlandırmaz. Diyalektik kavramı, içinde bir şeyin aynı anda hem muhafaza edildiği hem de lâğvedildiği ve dönüştürüldüğü bir devinimi (hareketi) ifade eder. Diyalektik akla bağlı eleştirel teori de, eleştirisini yaptığı teorileri hem bünyesinde muhafaza eder hem de dönüşüme uğratır. Habermas'm bilgi oluşturucu çıkarlar teorisi buna örnek teşkil eder. Habermas, geleneksel pozitivizm ile hermeneutik geleneği bütünüyle reddetmez, ancak onların sınırlılıklarını ortaya koyar. Onun amacı, iki farklı akıl anlayışına sahip bu her iki geleneği, daha kuşatıcı olan bir eleştirel teori içine yerleştirmek ve sentezlemektir. Habermas'a göre pozitivizm, araçsal bir çıkara dayalıdır. Bu çıkarın kaynağında, özneden bağımsız olduğu varsayılan (doğal ve toplumsal) gerçekliği kontrol etme arzusu bulunur. Doğa üzerinde tesis edilen bilimsel- teknik kontrolün, toplumda da tesis edilebileceği düşünülür. Pozitivizmin, metodolojik düzlemde, toplumu doğa ile özdeşleştirmesi ve bilimlerin birliği ilkesine bağlı kalması bu çıkarla ilintilidir. Pozitivizm eleştirisi yapan tarihsel-hermeneutik bilimleri ise, insanlar arasında karşılıklı anlama ve iletişimi sağlama çıkarı, yani pratik bir çıkar yönlendirir, llabermas'a göre bu gelenek, yer yer doğru bir pozitivizm eleştirisi yapıyor olsa da, insanlar arasındaki 'yanlış anlama' ve 'çarpık iletişim' süreçlerini bir tartışma konusu haline getirmez. Eleştirel teori, bu her iki geleneği içine alır ve 'kapsayarak' aşar. Bu teoriye yön veren çıkar ise 'özgürleşim çıkarı'dır. Teknik ve pratik çıkarları içine alan eleştirel teori, bu çıkarları gerçek insan ihtiyaçlarının hizmetine sokmak ister. Amaç, insanları 'olguların tahakkümü'nden ve kendi kendilerini 'yanlış anlamak'tan kurtarmaktır (Habermas, 1997:85-233).

Eleştirel teori, toplumsal ve entelektüel yaşamın farklı veçhelerini eleştirel bir analize tâbi tutar. Bu teori, temel esinini, başlangıçta felsefî düşüncelerin eleştirel bir analiziyle daha sonra ise kapitalist sistemin doğasına ilişkin eleştiriyle biçimlenmiş olan Marx'ın eserlerinden alır. Eleştirel okulun eleştirel ilgi alanları toplum ve bilgi sistemleridir. Temel amaç, toplumun doğasını gözler önüne sermektir. Marx'ın görüşlerine dayansa da bu okul, Marksizmin ekonomist ve mekanik yorumlarına karşı çıkar. Eleştirel teorisyenler, ekonomi ile birlikte toplumsal yaşamın öteki alanlarıyla da ilgilenirler.

4. Geleneksel ve Eleştirel Teori

Eleştirel teorisyenlerin pozitivizm eleştirisi, kısmen ekonomik determinizm eleştirisiyle de ilintilidir. Zira ekonomik determinizmi savunanların en azından belli bir kısmı pozitivist bilgi teorisini onaylayan kimselerdir. Pozitivizm, tek bir bilimsel yöntemin bütün araştırma alanlarına uygulanabileceği şeklindeki görüşü savunur. Fizik bilimler, tüm disiplinler için bir kesinlik ve doğruluk standardı olarak kabul edilir. Pozitivistler, bilginin doğası itibariyle nötr olduğuna inanırlar. Onlara göre İnsanî değer ve normlar, bilimsel bilgi üretim sürecinin dışında tutulmalıdır. Başka bir söyleyişle, değer ve olgular arasında keskin bir ayrım yapılmalı, değer ve olgular alanı birbirine karıştırılmamalıdır.

Eleştirel okul, pozitivizmi birkaç noktada eleştirir. Eleştirel teoriye göre pozitivizm, sosyal dünyayı şeyleştirir ve bu dünyayı doğal bir süreç gibi gösterir. Pozitivizm, sosyal aktörlerin dünyayı dönüştürme kapasitelerini görmezlikten gelir ve onları 'doğal güçlerin' belirlenimi altında olan pasif varlıklar konumuna indirger. Aktörlerin dönüştürücü kapasite ve eylemlerine özel bir vurguda bulunsalar da eleştirel teorisyenler, doğabilimsel yöntemle insanî-toplumsal yaşamın analiz edilemeyeceğine inanırlar. Pozitivizm, eleştirel teoriye göre, verili gerçekliği doğal bir gerçeklik olarak kabul ettiği için, onu radikal olarak değiştirmeyi de talep etmez. Bu anlamda pozitivizm, bir tür muhafazakârlıktır. Pozitivizm, olguları mutlaklaştırır ve verili olan düzeni şeyleştirir. Pozitivist bilim anlayışının doğal bir sonucu olarak hem aktör hem de sosyal bilimci pasif bir konumda kalır.

Eleştirel okul, sosyolojiye de eleştiriler yöneltmiştir. Burada esas olarak, sosyolojinin bilimsel yöntemi kendi içinde bir amaç haline getiren 'bilimciliği' eleştirilir ve sosyolojinin statükoyu muhafaza etmekten yana olduğu iddia edilir. Eleştirel teoriye göre, pozitivist sosyoloji, ne topluma ciddî bir eleştiri yöneltir ne de onu aşma çabası içine girer. Eleştirel teorisyenler, sosyolojinin çağdaş toplumda tahakküm altında olan insanlara yardımcı olma gibi bir yükümlülüğe sahip olması gerektiğini iddia ederler (Ritzer, 1992:281,282).

Horkheimer, Adomo ve Marcuse, kendi üzerine düşünen (self-refleksif) bir tarihsel materyalist teorinin yeniden inşasıyla ilgilenmekteydiler. Onlara göre bu teori, 'geleneksel teori'ye karşıt olarak, Marx'ın ekonomi-politik eleştirisinden türetilen eleştirel bir teori olacaktı. Lukacs'ın burjuva ve proleter düşünce arasında yaptığı karşılaştırmaya benzer biçimde, Horkheimer da 'geleneksel' ve 'eleştirel' teori arasında bir ayrım yapmaktaydı. Horkheimer, geleneksel teorinin, statükonun toplumsal yeniden üretimine katkıda bulunan ve onu meşrulaştıran bir ideoloji olduğunu iddia etmekteydi. Ona göre 'geleneksel teori', kapitalizmin kendisini meşrulaştırma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı (Hamilton, 1974:56).

Horkheimer, geleneksel bir teori olarak pozitivizmi, doğa bilimlerinde geçerli olan bilgi üretim yöntemini, sosyal dünyanın incelenmesinde kullandığı için eleştirir. Pozitivizme göre, bir teori gerçekliği yansıtıyor ve ona tekabül ediyorsa doğrudur. Horkheimer bu tümevarımcı doğruluk anlayışının sosyal dünya için geçerli olamayacağını ileri sürer. Ona göre pozitivizm, matematikte yaygın olarak kullanılan çıkarım yöntemini tüm bilimlere uygular ve böylelikle dünyadaki düzen, tümevanmsal bir akıl yürütme zinciri çerçevesinde kavranır. Doğa bilimleri model olarak alındığı için, sosyal teorinin matematiksel bir mantık içinde inşa edilmesi amaçlamr. Horkheimer, ayrıca, pozitivist

gelenek içinde yer alan farklı sosyoloji ekollerinin benzeri bir teori anlayışı üzerinde uzlaştıklarına dikkat çeker (Horkheimer, 1976:206-224).

Horkheimer, eleştirel teori kavramını, bilimsel 'ortodoks' Marksizme karşıt bir anlamda kullanır. Burada eleştirel teori, aynı zamanda, eleştirel ama 'dogmatik' olmayan bir Marksizm anlamına da gelir. Eleştirel teori, çağdaş kapitalist toplumda bugün fonksiyonel bir rolü olan rasyonalitenin, ideolojik bir formda işlediğini iddia eder. Tüm sosyal ilişkilerin, bilimsel akim gereklerine uygun olarak düzenlenmesi gerektiğine işaret eden rasyonalite ilkesi, kamusal sorunların, katılımcılar arasında demokratik bir biçimde tartışılmasına engel oluşturur. Çünkü bilimsel rasyonalite, toplumsal projeler oluşturulması görevini uzmanlar olan sosyal mühendislere bırakır. Buna göre, sosyal problemler ancak bilimsel olarak tespit edilebileceği için, onların çözümünün de 'tartışmaya yer bırakmayacak şekilde' bilimsel olması gerekir. Dolayısıyla burada iletişim, diyalog, tartışma gibi demokratik mekanizmalar bilimsel rasyonaliteye tâbi kılınır ve ikincilleştirilir (Romm, 1991:161).

Politikanın bilimselleştirilmesi, teknolojik aklın politik alana aktarılması anlamına gelir. Weber'in çok daha önce, modem Batı kültüründeki rasyonalizasyon eğilimi üzerinde dururken dikkat çektiği gibi, insan varoluşunun bütün problemlerine ancak teknik-bilimsel çözümler getirilebileceği şeklindeki inanç, kamusal politika alanında da etkili olmuştur. Bu anlayışa göre, doğayı nasıl teknik olarak kontrol etmek mümkün ise, toplumu da teknik olarak kontrol etmek o kadar mümkündür. Toplumun da tıpkı doğa gibi, insan iradesinden bağımsız olarak işleyen yasalarının olduğu önkabulünden yola çıkıldığı için, insan dünyası ile nesne dünyası arasında bir ayrım yapılmaz; başka bir söyleyişle doğa ve toplum birbiriyle özdeşleştirilir ve insan eylemleri manipüle edilebilir şeyler konumuna indirgenir. Bu noktadan bakıldığında,

ⁱn/\nvrnı ^ ,1 *1^ * _1 __1 _ 1 ,• wmıi» 11 • 1« ...

^«««ıvııviin m aus^aı vjıguiciiiii şeyıcı gıuı eıe aıınması gereıaığı şeKiınüeJcı metodolojik kuralının (1995:45), aslında, toplum üzerinde teknik kontrolü amaçlayan sosyal mühendislik projesi için ne kadar önemli bir dayanak oluşturduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Toplumu, verili haliyle kendinde bir gerçeklik olarak yani doğal bir gerçeklik olarak almadan, onun üzerinde teknik kontrolü tesis etmek mümkün olmaz. Doğa ve sosyal bilimlerin birliğim metodolojik bir kural olarak kabul eden pozitivist sosyolojinin, politik bir ilgi/çıkara bağımlı olduğu, ancak bu nokta göz önünde bulundurularak anlaşılabilir (Sabia&Wallulis, 1983:7,8).

5. Empirist Sosyal Araştırmaların Eleştirisi

Adomo'ya göre, empirik sosyal araştırmalar, Comte'un pozitivizminden bu yana kendisine model olarak doğa bilimlerini almıştır. Pozitivist-empirik araştırmalar, insanların sübjektif kanaatlerinden hareketle, gerçeklik hakkında genellemeler oluşturma amacındadır. Adomo, insanların, kendileri ve içinde bulundukları koşullar hakkında yaptıkları sübjektif değerlendirmelerin, sosyal gerçekliğin analizi için temel alınamayacağını ileri sürer. Bu araştırma anlayışında, sübjektif tasavvurların, gerçeklik hakkında yanlış imajları içinde barındırabileceği hesaba katılmaz. Sübjektif değerlendirmeler, objektif gerçekliğin temsilleri olarak kabul edilir. Adomo, bu noktada, empirik sosyal araştırmaların, kamuoyuna mutlak bir statü atfetmesi dolayısıyla ideolojik bir fonksiyon yerine getirdiklerini iddia eder ve bu eğilimin, özellikle Amerikan sosyolojisinde çok belirgin olduğuna dikkat çeker (Adomo, 1976:237-257). Bazı eleştirel

teorisyenler ise, empirik araştırmaların, kapitalist sanayi toplumlannın problemlerine teknik çözümler bulmak amacıyla bir sosyal mühendislik aracı olarak geliştirildiklerini ileri sürerler (Pollock, 1976:225).

Adomo, empirik araştırmaların önemini reddetmez, aksine bu araştırmalardan elde edilecek verilerin, eleştirel bir toplum analizinin malzemeleri olarak kullanılabileceğini ileri sürer. Ona göre yanlış olan, bu tür araştırmaların fetiş hale getirilmesidir. Empirik bir araştırma, kendisini olgusal gerçekliğin salt betimlemesi ile sınırlandırıyor ya da olgular arasındaki gözlenebilir nedensel ilişkileri 'sosyal yasa' olarak nitelendiriyorsa, açıktır ki o, empirist bir metodolojiye dayanıyor demektir. Adomo, empirik araştırmaya değil, araştırmanın empirist bir metodolojiden hareket edilerek yapılmasına karşı çıkar. O, bu noktada, teoriyi empirik verilerin birbirleriyle ilişkilendirilmesi ve betimlenmesi olarak gören empirist-tümevarımcı anlayışları da eleştirir. Adomo'ya göre teori, veri elde edilir edilmez gereksiz hale gelen basit bir araç değildir (Frisby, 1974:224). Empirizm, veriyi (olguyu) öne çıkartır, aklı değil. Burada akıl olgulara tâbi kılınır ve ikincilleştirilir. Adomo, toplum hakkında yapılacak bir analizin yalnızca empirik bulgulara dayandırılamayacağını ileri sürer (Bryant 1985:122). '

Adomo'ya göre, sosyal gerçekliği doğa bilimlerinin tümevarım ve tümdengelim kavramlarından hareket ederek analiz etme iddiasında olan pozitivist sosyoloji, verili gerçekliğin sınırları içinde kalır ve bu gerçekliği sadece yansıtmak ve betimlemekle yetinir. Bu sosyoloji, sosyal gerçekliği doğa benzeri bir gerçeklik olarak tanımlayıp dışsallaştırdığı için, onun tarihsel karakterini gözardı eder. Toplumsal gerçekliğin, Durkheim'da olduğu gibi, şeyleştirilmesinin sonucu olarak bu sosyoloji, verili gerçekliğin aşılmasını amaçlamaz. Doğa bilimlerinin doğanın incelenmesinde temel aldığı metodolojik bir kural, yani özne-nesne ayrımı, pozitivist sosyolojinin metodolojik bir kuralı haline gelir. Durkheim'm 'sosyal olguların şeyler gibi incelenmesi gerektiği' şeklindeki metodolojik talimatı, aslında bu kuralı ifade etmektedir. Adomo'ya göre, sosyal dünyanın incelenmesi söz konusu olduğunda özne- nesne ayrımı, statükonun mutlaklaştırılması ve dolayısıyla meşrulaştınlması sonucunu doğurur. O, buradan giderek, doğa bilimlerinin yöntem kurallarıyla çalışan pozitivist sosyolojiyi politik bir ideoloji olarak nitelendirir (Adomo, 1976:237-257).

6. Toplumun ve Toplumsal Olguların Şeyleştirilmesine Yönelik Eleştiri

Eleştirel teoriye göre, Durkheim'm sosyal dünyayı 'şeyleştirme'si, muhafazakâr bir bilim ideolojisine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar insan aktörler, sosyal dünyanın yaratıcısı olsalar da, bu dünya onlara 'dışsal' ve 'doğal' bir dünya gibi görünür. İnsanlar bu dünyanın kendi ürünleri olduğunu unuturlar. Bu sosyal dünya, insanların dışında ve onlara yabancı olan baskıcı bir güç haline gelir. Bu çerçevede toplumsal olguların fetişizasyonu ile meta fetişizasyonu arasında bir paralellik kurulabilir. Kapitalizm koşullarında emek ürünleri yani metalar, emekçiden bağımsızlaşır ve onun karşısına sermaye formunda bir güç olarak çıkar. Emekçiler, kendi yaratımlarının ürünleri olan metalara tâbi hale gelirler. Bu süreç, bir yamlsamaya yol açar ve bu dünya mevcut haliyle onların gözünde 'ebedileşir'. Bu noktada eleştirel teorisyenler, Durkheim'm toplumsal olguları fetişize ederek tanrılaştırmasını, yabancılaşmayı meşrulaştıran ideolojik bir tutum olarak nitelendirirler. Eleştirel teorisyenler için toplumsal dünyanın dışsallık ve baskıcılığı doğal ve ebedî değil, tarihsel olarak oluşmuş ve bilinçli insan eylemiyle ortadan kaldırılabilecek geçici bir durumdur. Tıpkı metalar gibi toplumsal olguların bu

özellikleri de, onların 'öz'ünü teşkil eden doğal özellikler değildir. Durkheim sosyolojisi, sosyal olguları 'şey' benzeri doğal olgular haline getirdiği için, eleştirel teorisyenler tarafından 'statükocu sosyoloji' olarak tanımlanır. Onlara göre, eleştirel bir toplum teorisinin amacı, toplumsal olguların tarihselliğine ve geçici doğasına dikkat çekmek ve insan eyleminin dönüştürücü bir kapasiteye sahip olduğunu ortaya koymak olmalıdır. Toplumun 'doğa' olmadığını vurgulayan eleştirel teorisyenler için, toplumsal nedensellik ve yasalar, güç ve tahakküm ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır ve dolayısıyla ebedî değildirler. Durkheim'm sosyolojisi, aksine, insanları toplumsal yasalar karşısında pasif varlıklar konumuna indirger. Durkheim, toplumsal olguların sözü edilen karakterlerini politik bir okumaya tâbi tutmaz. Bu noktadan bakıldığında onun sosyolojisi, toplumun tarihselliğini hesaba katmaz ve insanları baskıcı bir statüko karşısında boyun eğmeye teşvik eder. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı kitabında Durkheim'm, aslında özü itibariyle ideolojik-muhafazakâr olan kendi sosyolojisine epistemolojik bir temel hazırladığı söylenebilir. Durkheim'm metodolojisi, iddia edildiği gibi nötr ve objektif değil, aksine belirli bir politik ilgi/çıkara angaje olan bir metodolojidir (Benton, 1977:93).

Bekir BALKIZ

Marcuse'ye göre pozitivizm, yalnızca bilime ilişkin 'pozitif bir teori değildir, ı, aynı zamanda, verili olguları olumlayan statükocu bir ideolojidir. Marcuse, eleştirel teorinin ise, aksine verili düzeni korumayı ya da meşrulaştırmayı değil, onu dönüştürmeyi amaçladığım vurgular. Ona göre pozitivist toplum teorisi, toplumu doğa bilim yöntemleriyle incelenebilecek doğal bir organizma olarak görürken, eleştirel sosyal teori, toplumu insan yaratımının bir ürünü ve tarihsel olarak kurulmuş bir gerçeklik olarak kavrar. Marcuse, toplumu ve devleti insanın tarihsel ürünü olarak gören ve onları özgürlük açısından yorumlayan Hegel'i izler. Pozitivizm, sosyal gerçekliği doğayla özdeşleştirir ve onu tıpkı doğa gibi nedensel yasalarla işleyen bir nesnel kategori olarak inceler. Marcuse, toplum yasalarının mevcudiyetini kabul etse de, ona göre bu yasalar doğa yasaları formunda yasalar değildir. İnsamn kurduğu ancak şu anda insanı denetleyen toplumun yasaları olarak onlar, insanın bilinçli tarihsel eylemiyle ortadan kaldırılabilecek yasalardır. Marcuse'ye göre toplumun 'demir yasalar'ı yoktur. Marx ın kapitalist toplumun işleyiş

reddeden Marcuse, verili haliyle sosyal gerçekliğin içinde farklı bir gerçekliğin imkân ve unsurlarının mevcut olduğunu ileri sürer. Ona göre eleştirel teori, yalnızca görünüşün ardındaki gerçekliği ortaya çıkarmakla yetinmeyecek, fakat aynı zamanda yeni bir gerçekliğin inşasına da katkıda bulunacaktır. Bu yüzden eleştirel teori, bilimsel bilgi ve pratiğin birliğini ifade eder (Kellner, 1985:105).

yasaları olarak nitelendirdiği yasalar, örneğin sermaye birikimi, artık-değer ve kriz yasaları, kapitalist toplumun son bulmasıyla birlikte ortadan kalkacaktır. Nitekim Marx da, kapitalist toplumu meşrulaştıran iktisatçılara yönelik eleştirisinde, onların evrenselleştirdikleri yasaları, geçici ve insan toplumunun belirli bir evresine ait tarihsel yasalar olarak nitelendirmişti (Kellner, 1984:135-137). Pozitivizmin tarihsel kaçınılmazlık ve zorunluluk kavramlarını

Eleştirel teoriye göre, toplum kavramı, pozitivist sosyolojide olduğu gibi soyut ve nötr bir kavram olarak kullanılamaz. Daha önce, pozitivistlerin toplumu doğa ile özdeşleştirdiklerini ve onu insan iradesinden bağımsız varoluşa sahip dışsal bir kategori olarak aldıklarını belirtmiştik. Bazı pozitivist sosyologların ise, sözgelimi Spencer'da olduğu gibi, toplumu canlı bir organizma olarak kabul ettikleri de bilinmektedir. Bu tür kullanımlarda toplumun gerilim ve çelişkilerle dolu işleyişi doğal bir süreç olarak gösterilir. Çoğu fonksiyonalist ve organizmacı sosyal teorisyen için toplumun sağlıklı bir biçimde işleyişini sağlayan devlet, ekonomi (yani pazar ekonomisi!), aile vb. kurumlar, organizmanın yaşamasında hayatî rol oynayan biyolojik organlar gibi fonksiyonlar yerine getirmektedirler. Eleştirel teorisyenlere göre, bu toplum kavramlaştırmasmda, tarihsel süreç içinde güç ilişkilerinin ortaya çıkardığı kurumlar ebedîleştirilmekte ve doğallaştırılmaktadır. Pozitivist toplum anlayışına göre, toplumda sürekli olarak çatışma, gerilim ve eşitsizlikler mevcudiyetini koruyacak, ancak sosyolojiye düşen temel görev, bu koşullarda toplumsal bütünlüğü yani denge sağlayıcı mekanizmaları temin edecek yollar bulmak olacaktır. Eleştirel teorisyenler, bu tür bir toplum kavramlaştırmasımn, iddia edildiği gibi hiç de 'bilimsel' ve 'nötr' olmadığını, aksine içinde ideolojik-politik bir perspektifi ve çıkarı barındırdığını iddia etmektedirler. Nitekim onlara göre, çağdaş toplumun 'sanayi' ya da 'kapitalist' toplum olarak nitelenişi de, onun analizi açısından önemli sonuçlar doğurur. Adomo'nun da

ifade ettiği gibi, çağdaş toplum, sahip olduğu üretici güçler söz konusu olduğunda bir sanayi toplumudur; öte yandan üretim ilişkileri bakımından kapitalisttir. Birinciye, İkincisi aleyhine vurguda bulunmak, Habermas'a göre, teknokratik rasyonaliteyi öne çıkartan pozitivist sosyolojiye özgü bir tutumdur (Frisby, 1974:221).

7. Eleştirel Teoriye Farklı Katkılar

Fay'e göre sosyal bilimlerin amacı, sosyal aktörlerin kendilerine ve içinde bulundukları sosyal koşullara yeni bir biçimde bakmalarını sağlayarak onları aydınlatmak olmalıdır. Bu yeni kavrayış temelinde onlar, verili sosyal dünyanın geçici ve göreli bir dünya olduğunu görecekler ve onu aşma teşebbüsünde bulunacaklardır. Bu anlamda sosyal bilimci 'bilinç oluşturucu' rolünü yerine getirmekle yükümlüdür. Dolayısıyla Marksist teori, verili haliyle gerçekliği olduğu gibi yansıtan bir teori olamaz. Aksine bu teori, 'objektif bir yansıtmanın, aslında yanlış olan bu gerçekliğin ötesine geçmeyi engelleyen ideolojik bir 'tül perde' fonksiyonu yerine getireceği iddiasındadır. Fay, sözünü ettiği eğitim sürecinin, eğiten ve eğitilenler arasındaki etkileşimin bir eğitimi olması gerektiği konusunda da uyanda bulunur. Ona göre 'eğitici' bir uzman otorite değil, arabulucu olduğunun farkında olmalı ve görevini yerine getirdiğinde kendi varlık nedeninin de ortadan kalkacağını bilmelidir (Romm, 1991:166).

Bleicher, *The Hermeneutic Imagination* [Hermeneutik İmgelem, 1982] adlı çalışmasında Fay'kikine benzer bir görüş ortaya koyar. Ona göre pozitivist sosyolojinin amacı, verili düzeni korumak ve teknik olarak kontrol etmek için, uzman teknisyenlere enformasyon temin etmektir. Bu sosyoloji, toplumdaki güç ve tahakküm ilişkilerini verili, doğal ve değişmez bir olgusal gerçeklik olarak kabul ettiği için, bu tür ilişkilerin nasıl aşılabileceği problemi üzerinde durmaz. Bleicher, alternatif olarak, hermeneutik-diyalektik bir sosyoloji önerisinde bulunur. Ona göre bu sosyoloji, verili olan gerçekliği aşma ve farklı bir gerçekliğin potansiyelini açıkça ortaya koyma amacıyla karakterize edildiği için, tabiatı itibariyle eleştirel bir sosyolojidir. Mevcut haliyle toplumsal yaşam, insanlık tarihinin son ve kalıcı 'pozitif evresi olamaz. Toplum tarihsel bir kategoridir. O, yeniden ve farklı biçimde kurulma potansiyelini kendi içinde taşır. Hermeneutik-diyalektik sosyoloji, toplumda şu anda hakim olan insan ilişkilerinin tahakküme dayalı yapısını bilince çıkarmayı amaçlar. Baskıyı bilince getirmek suretiyle o, insanlara bu baskının üstesinden gelmeleri için 'doğru bilinç' temin eder. Ancak bu doğru bilinç oluşturma süreci, insanların 'dünya tasavvurları'm dikkate almayı gerektirir. Başka bir söyleyişle, eleştirel sosyolojinin ortaya koyacağı eleştirel bilgilerin, empirik olarak, toplumdaki insanların gündelik düşünümleriyle bir diyalog içinde olması gerekir. Bu sosyoloji, insanlara rağmen insanları açıklama iddiasında değildir. Zira, insanların kendi yaşamlarına ilişkin öznel değerlendirmelerini dikkate almayan ve insan eylemlerini doğal nesnelermişçesine inceleyen pozitivist sosyolojinin asıl hatası da burada ortaya çıkar. Dolayısıyla eleştirel sosyoloji, mutlak bir otorite olmayı reddeder ve insan dünyasındaki problemleri, deyim yerindeyse sosyal bir terapiye başvurmak suretiyle, insanlarla birlikte çözmeye çalışır. O, kendi hakikatlerini topluma 'dışarıdan' empoze

AlrcitiP nmıtı arrmr^ı tr*r\1nrrm 'ntılnmnV TJ„:_____
---- ----- - * ~*-^***~ ***x«*w ıv^1umu ıyvx jıvi^ı aınaıucuY vv^ ayiJvıamaKlu. JDU nuKIctUU,

eleştirel sosyolojinin, insanlarda yeni bir dünya kavrayışının yolunu açan 'arabulucu' bir sosyoloji olduğu söylenebilir (Bleicher, 1982:139-151).

Bleicher'a göre, sosyal dünyayı nötr bir şekilde gözlemlemek ve açıklamak mümkün değildir. İnsanlar gerçekliği, ancak içine gömülü oldukları sosyal konumlarından hareketle algılayabilir ve anlamlandırabilirler. Bu noktada o, sosyal gerçekliğin insan eylemiyle inşa edilmiş bir gerçeklik olduğunu ve bilinçten bağımsız 'kendinde' bir gerçekliğin mevcut olmadığım iddia eden Adomo'ya katılır.

Bleicher, Habermas'ı izleyerek, eleştirel sosyoloji pratiğinin daima ve ancak 'deneysel' olabileceğini vurgular. Eleştirel sosyolojinin deneyi, teorik hipotezleri verili haliyle gerçekliğe giderek Sınamak anlamına değil, verili gerçekliği bilinçli insan eylemiyle aşmak ve bu yolla doğru bilinç oluşturmak anlamına gelir. İnsanlar ancak kendi sosyal tecrübelerinden hareket ederek bu dünyanın kalıcı olmadığını ve aşılabileceğini anlayabilirler. Bu sosyal tecrübeden elde edilecek bilgiyi sistematize ve teorize etme görevi eleştirel sosyolojiye aittir. Bu anlamıyla deney, belirli bir kavrayış temelinde topluma müdahale etme yöntemidir. Ancak bu müdahalenin ortaya çıkaracağı sonuçlar, önceden asla öngörülemez. Sosyolojik müdahale yöntemini Touraine'den aldığım belirten Bleicher'e göre, müdahale ancak sosyologun sosyal aktörler ile diyalog kurması sayesinde gerçekleştirilebilir. Düzeni sorgulayan toplumsal hareketlerin içine girmek suretiyle sosyolog, aktörlerin kendi mücadelelerini analiz etmelerine yardımcı olacak ve tecrübeden elde edilen her bilgiyi sosyolojik müdahalenin bir unsuru haline getirecektir (Bleicher, 1982:139-152).

Blackbum, pozitivist sosyolojiye eleştiriler yöneltse de, 'burjuva' olmayan bir sosyolojiyi tesis etmenin imkân dahilinde olduğunu belirtir ve Marx'ın kapitalist toplum analizinde temelleri atılan eleştirel yönelimi benimser. Ona göre, pozitivist sosyolojiye yönelik Marksist eleştiri, Marksist olmayan eleştiriler ile uzlaştırılabilir. Blackbum, pozitivist sosyolojinin, eleştirel kavramları dışlamak suretiyle, statükoyu meşrulaştıran bir söylem kullandığını ileri sürer. Bu sosyoloji söyleminde 'kapitalizm', 'sömürü', 'çelişki', 'yabancılaşma', 'sınıf vb. kavramlar yerine 'endüstriyel toplum', 'denge', 'fonksiyon', 'toplumsal bütünleşme-çözülme' gibi kavramlar kullanılır. Gerçi bu sosyoloji literatüründe 'yabancılaşma' ve 'sınıf kavramlarına zaman zaman başvurulsa da, onlar, eleştirel anlamlarından uzaklaştırılmış ve empirik araştırmalar için operasyonel hale getirilmiş bir biçimde kullanılırlar. Blackbum, sosyolojide egemen teorik ekolün fonksiyonalizm olduğunu ve bu teorinin değişme yerine sosyal bütünleşme ve istikrar üzerine odaklandığını; toplumsal sistemin her bir öğesinin, sistemin korunması ve devamına yaptığı katkı bakımından inceleme konusu yapıldığını ileri sürer. Ona göre, sosyolojide karşıt gibi gösterilen 'fonksiyonalist' ve 'çatışmacı' teori ayrımı da geçerli bir ayrım değildir. Zira bu her iki teori de, ters istikametlerden hareket ediyor olsalar da, sosyal bütünleşme problemi üzerinde odaklanmışlardır.
'Fonksiyon' kavramı, çatışma literatüründe yerini 'sosyal çatışmanın fonksiyonu' kavramına bırakır. Blackbum, farklı teorik perspektifleri içinde barındırsa da, pozitivist sosyolojinin, verili sosyal düzeni meşrulaştırma ve şeyleştirme noktasında bir iç tutarlılık sergilediğini iddia eder. Ona göre pozitivist sosyoloji, burjuva toplumunun sınırları içerisinde kaldığı ve analiz kategorilerini eleştirel bir temele oturtmadığı için 'bilimsel' bir burjuva ideolojisidir. Nitekim bu sosyoloji, sosyal gerçekliğin sadece dışsal görünümüyle ilgilenir ve onu, kendisine, doğabilimsel bir modelden hareket etmek suretiyle empirik bir araştırmanın konusu yapar (Smart, 1976:21-25).

8. Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi Olarak Eleştirel Teori: Bir Değerlendirme

Eleştirel sosyoloji, sosyal gerçekliğin, özne ve nesnenin birliğini temsil ettiği varsayımından yola çıkar. Pozitivist sosyoloji geleneğinde, sahte somutluk dünyası, yani fenomenal gerçeklik, gerçek dünya olarak kabul edilir. Toplum dünyası 'ikinci doğa' haline getirilir. Bu dünyanın insanlar tarafından tarihsel olarak inşa edilmiş bir dünya olduğu hesaba katılmaz. İnsanlar, aktif özneler olarak değil, doğal toplumsal dünyanın kaçınılmaz yasalarına boyun eğen varlıklar olarak resmedilir (Smart, 1976:169). Pozitivist sosyolojiyi yönlendiren çıkarın, esas olarak kontrole yönelik teknik çıkar olduğu anlaşılmaktadır. Öznelliği görmezlikten gelme ve sosyal gerçekliği doğalaştırmak suretiyle pozitivist sosyologlar, sıradan insanların sosyal dünyaya ilişkin sağduyusal anlayışlarım yeniden üretmekte ve meşrulaştırmaktadırlar. Bu yüzden verili sosyal düzen doğal düzen olarak sunulur. Statükoyu gerçeklikle özdeşleştiren pozitivist sosyolojinin aksine eleştirel sosyoloji, dönüştürücü praksis yoluyla, toplumun tarihsel olarak inşa edilmiş bir gerçeklik olduğunu 'kanıtlama'ya çalışır. Bu sosyolojiyi yönlendiren çıkar, yeniden inşa ve kendi üzerine düşünüm yoluyla özgürleşimi sağlamaktır (Smart, 1976:183).

Pozitivist sosyoloji geleneğinde, sosyal gerçekliğin bütünselliğini bir düalizme indirgeme eğilimi çok güçlüdür. Bu eğilim, gerçekliğin makro ve mikro ya da objektif ve sübjektif gerçeklik olarak bölümlenmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sosyologlar, insanı ya salt bir inceleme objesi olarak kabul etmiş ve onu dışsal gerçekliğin belirlenimi altında olan bir nesne konumuna sokmuşlardır ya da aksi biçimde gerçekliği insan öznelliğinin bir ürünü olarak görmüş ve tamamen öznel algı ve perspektife bağlı görme biçimleri üzerinde odaklanmışlardır. İkinci sosyoloji geleneği söz konusu olduğunda, örneğin Weber, Colleti'nin de işaret ettiği gibi, sosyolojinin inceleme konusunu yani tarihi, nihai olarak salt kültürel olgulara indirgemiş, ekonomik süreçleri de kültürden hareket ederek açıklamaya çalışmıştır (Smart, 1976:163).

Daha önce de belirttiğimiz gibi eleştirel teori, bir hedef olarak kendisine pozitivist sosyolojiyi seçer ve onun 'bilimciliği'ne saldırır. Bu sosyolojinin bilimsel yöntemi kendi içinde bir amaç haline getirmesi eleştirilir. Eleştirel gelenek, pozitivist sosyolojiyi toplumu ciddî bir biçimde eleştiriye tâbi tutmadığı ve onu aşmaya

kendini ideolojik olarak yeniden üretmesini sağlayan 'bilgi teknolojisi' haline gelir (Ritzer, 1983:121,122).

Kapitalizmin yabancılaşmaya dayanan sosyal ilişkilerini doğallaştıran pozitivizm, geçmiş, bugün ve geleceği tek boyutlu bir zaman çerçevesine indirger. Eleştirel toplum teorisinin metodolojik temeli, Hegel'in diyalektiğine dayanır. Diyalektik mantığa göre, 'olan gerçek olmayandır'. Başka bir söyleyişle, toplumun mevcut tahakküm ilişkileri insan varoluşunun 'hakikat'i olamaz. Hakikat, verili gerçekliğin olgusallığında değil, başka yerde, olguların olumsuzlanması ve aşılmasında yatar. Hakikat, daha iyi bir dünya için, verili gerçekliğin ötesine gitme teşebbüsüyle ortaya çıkarılabilir. Dolayısıyla hakikat, dünyayı değiştirme ve mevcut gerçekliği eleştirmeyle ilintilidir. Eleştirel bir sosyolojik analiz dünyayı değiştirmeye yardımcı olduğu ve bu dünyayı yaşanabilir bir dünya haline getirmeye çalıştığı ölçüde doğrudur. Bu yüzden hakikat, doğrudan insan kavrayışının ötesinde yer aldığı ve hiçbir zaman kavramlara indirgenemeyeceği için, bir potansiyalite olarak insan yaşamının her anında mevcuttur. Eleştirel analize göre, pozitivist sosyoloji, büyük ölçüde 'verili olgusallık' düzeyinde kalır. Göründüğü haliyle gerçeklik ile onun özsel nitelikleri arasında ayrım yapılmaz. Bu türden bir yaklaşım, ister bilinçli ister bilinçsiz olsun, statükoyu meşrulaştıran bir ideoloji formudur. Eleştirel analiz, epistemolojinin metodolojiye indirgenmesini reddeder. Çoğu sosyologun 'bu olguyu kanıtlamak nasıl mümkündür?' diye sorduğu yerde, eleştirel teori 'olgu nedir?' diye sorar. Olgusallık, pozitivist sosyolojide, bütünsellikten soyutlanarak tikelleştirilirken, eleştirel sosyolojide o, tam tersine bütünsellikle irtibatlandırılır. Pozitivizmin verili olgusallığı temel alan doğrulama kriterini reddeden eleştirel teori, bir teorinin doğrulanma kriterinin ancak ve ancak praksis olabileceği iddiasındadır. Praksis, bilinçli pratik eylem idealine, yani teori ve pratiğin birliğine işaret eder. Sosyal olguların, tarihsel olarak ve insan eylemiyle inşa edilmiş 'gerçeklikler' olduğunu kanıtlamak ancak praksis ile mümkündür. Olgular, kendi kendilerine konuşmazlar. Bir konuşturanı olmadıkça olgular suskundurlar. Olguların, Durkheim'ın pozitivizminde sözü edilen 'dışsal' ve 'baskıcı' karakterleri de, insanlar arasındaki tahakküm ilişkilerinin ortaya çıkardığı bir durumdur. Başka bir söyleyişle olguların gücü, insanın insan üzerindeki gücünü simgeler. Olguların gücü, baskıcı bir güçtür (Marcuse, 1978:451). Dolayısıyla pozitivist sosyolojinin kendisini yalnızca verili olgusallıkla sınırlandırması, sözü edilen tahakküm ilişkilerini 'doğal bir gerçeklik' olarak sunmasına yol açar. Durkheim, toplumu o kadar dışsallaştırıp kendinde bir gerçeklik haline getirmekteydi ki, vardığı nokta, nihayetinde şu olmaktaydı: Toplum Tanrıdır. Sosyal şeyler (olgular) bağımsızdırlar ve kendileri için vardırlar. Pozitivist sosyoloji, insanın yabancılaşmış bilincini yani, toplumun kontrol edilemez bağımsız bir güç olduğu yanılsamasını sosyolojik bir kural haline getirir (Friedrichs, 1972:281,282). Bu anlamda, pozitivist sosyoloji, insanın kendi yaratımının ürünü olan topluma bağımlılığını meşrulaştıran ve telkin eden bir ideolojiye dönüşür (Agger, 1989:305-311).

Eleştirel toplum teorisi, ezilenlerin bakış açısından hareketle bir kapitalizm eleştirisi ortaya koyar. Kendi mistifikasyon sistemini yaratan kapitalizmde tahakküm ilişkileri 'doğal' ve 'ebedî' ilişkiler olarak görünürler. Horkheimer'a göre, pozitivistlerin sosyoloji olgulara uymalıdır iddiası, ortaçağın teoriler dinsel dogmalara uymalıdır talimatına benzemektedir. Horkheimer, kapitalizmde, tahakküm ilişkilerinin dinsel

meşrulaştırılmasmın yerini, bilimsel meşrulaştırmanın aldığım belirtir (Horkheimer, 1986). Dinsel metafiziğin çöküşü, yeni bir tanrının -bilim ve teknolojinin- yükselişinde zorunlu bir adımdır. Yeni toplumun rahiplerinin sosyologlar olacağım belirten Comte'un, seküler bir din olarak sosyolojiye, 'bilimlerin kraliçesi' payesini vermesi bu açıdan çok anlamlıdır

Eleştirel teorinin iki amacı vardır: Güç ve tahakküm ilişkilerini bilinç düzeyine çıkarmak ve özgürleşimin yolunu açmak. Bu teori mevcut yapıyı değiştirmek için hayatın eleştirisini talep eder. Eleştirel teori devrimci bir praksisi içinde barındırır. Teori eylem halinde olan bir teoridir. Sosyal varoluşun kategorilerini olduğu gibi almak yerine eleştirel teori, bu varoluşta henüz gerçekleşmemiş bir özgürlüğün olanağını ve potansiyelini saptar. Eleştirel toplum teorisi kapsamında yapılan araştırmaların büyük bir bölümü çağdaş sosyal bilimlerin ideolojik karakterini ortaya koymaya yöneliktir. Hem pozitivist sosyoloji hem de klâsik ekonomi politik, bilimsel yöntem inancına yani, batı rasyonalizminin 'episteme'sine dayamrlar. Eleştirel teori, aynı zamanda Aydınlanmam akıl ve rasyonalite eleştirisidir. Eleştirel teorisyenler, modem aklın ve rasyonalitenin kendi kendisinin amacı haline gelmesini, bilimin statükoyu meşrulaştıran bir ideolojiye dönüşmesinin başlangıcı olarak görürler.

İlk defa Comte tarafından sistematize edilen sosyolojik pozitivizm, sosyal gerçekliğin kavranışım fiziksel gerçekliğin kavranışıyla eşitler (Comte, 1970). Eleştirel teoriye göre, doğa ve sosyal bilimlerin özdeşleştirilmesi yani metodolojik monizm, sosyal olguların kaçınılmaz olarak şeyleştirilmesi sonucunu doğurur. Sosyal ve doğal gerçeklik, pozitivistler tarafından objektif olarak sınıflandırılabilir ve ölçülebilir gerçeklikler olarak algılanır. Buna göre, bilim yoluyla doğayı kontrol etmek ne kadar mümkün ise, sosyoloji yoluyla toplumu kontrol etmek de o kadar mümkündür. Comte'un öngörü ve kontrol arasında kurduğu ilişki, sosyolojinin aslında bir sosyal mühendislik projesi olarak düşünüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Eleştirel teoriye göre, doğa ve tarih arasında temel bir farklılık vardır: İnsanlar tarihi yaratırlar, doğayı değil. İnsanların yapma/eyleme gücüne sahip olmaları, değiştirme gücüne de sahip oldukları anlamına gelir. Dolayısıyla sosyoloji bürokratik idare ve kapitalist denetim için teknik bir kaynak olmak yerine sosyal dünyayı yeniden kurma teşebbüsünde itici bir rol oynayabilir. Comte gibi erken dönem pozitivistler toplumun incelenmesini doğanın incelenmesiyle özdeşleştirmişler ve biyolojideki insan anatomisinin yapısal ilkelerinden giderek, toplumsal gelişmenin yasalarını keşfetmeye çalışmışlardır. Comte devlet, aile, sosyal sınıf ve politik yapıları insan bedeninin hücreleri ve organları ile karşılaştıracak kadar ileri gider. Bu türden basitleştirici organizmacı analojiler, zihinlerde, mevcut toplumsal yaşamın doğal bir yaşam olduğu yönünde imgeler oluşmasına yol açarlar.

OlHİlmPCt nrpfAİrfimni iİAn rtl 11 n»>\-M n „t 1 _ 6 _____ J _ 5
^munVk» ğvıvıvugun I1V41 v^ıguıoı ın nidanuan uagımsız. uıctictK UlüUa

Pozitivist ler sosyolojik teoriler oluşturmak ve onları test etmek için 'olgular'a olduğunu varsaymak suretiyle sosyolojik pozitivizm, bu olguların insanların tarihsel eylemlerinin ürünü olduklarını kavramada başarısız kalır. Pozitivizm doğrudan/dolaysız görünüşler dünyasının olgusallığını a priori bir verilmişlik olarak kabul eder. Öznenin yaratıcı, aktif rolü reddedilir. Pozitivizm, bilgiyi üreten insan aktörü devreden çıkararak dolayısıyla bilgi öznesini eleştirel incelemeden muaf tutmaya çalışarak daha çok bilgi objesi üzerine yoğunlaşır. Buna bilgi üretim sürecinin insansızlaştırılması da diyebiliriz. Dolayısıyla pozitivist bilgi hem sosyal bilimciden hem de inceleme konusu yapılan toplumdan yabancılaşmış bilgidir. Pozitivistler ile onların inceledikleri sosyal dünya arasındaki ilişki, çoğunlukla 'mesafeli duruş' olarak adlandırılmıştır. Buna göre bilen özne ancak nesne ile arasına mesafe koyarak onu inceleyebilir. Sosyologun rolü, sadece ve sadece gerçekliğin değerden bağımsız olarak gözlemini yapmaktır. Pozitivist düşüncenin bu özelliğini Marcuse 'tek boyutluluk' olarak adlandırır (Marcuse, 1964). Pozitivist sosyoloji, sosyal dünyada olup bitenlerin mesafeli gözlemini yapmaya indirgenir. Durkheim'ın, sosyal olguların 'şeyler' gibi incelenmesi gerektiği şeklindeki metodolojik talimatı pozitivist sosyolojinin bir amentüsü olarak kabul edilir. Bu önerme, pozitivizmin sosyal gerçekliği şeyleştirme eğilimini ifade eder. Sosyolojik pozitivizm, en sofistike haliyle, sosyal olguları şeyleştiren objektivist bir idealizme dönüşür. Pozitivizm, incelediğini iddia ettiği sosyal dünyadan aslında firar eder. Kendisine toplum üstü bir paye atfeden pozitivizmin analiz kategorileri, gerçekliğin her nasılsa öyle olduğu, olması gerektiği gibi olmadığı varsayımından hareketle oluşturulur. Bu analiz modeli, sosyal olguları değişkenlere indirgemek suretiyle, değişkenler arasında düzenlilik arz eden ilişkileri 'yasa' formunda kavramlaştırır. Sosyolojik araştırma, değişkenler arası ilişkilerin incelenmesiyle özdeşleştirilir. Verili sosyal ilişkilerin 'olduğu haliyle' incelenmesinden elde edilen bilgi, gerçekliği yansıtan doğru bilgi olarak sunulur. Pozitivist bakış açısından sosyoloji, yalmzca test edilebilecek ve ölçüm yoluyla gözlemlenebilecek doğru önermeleri temel alabilir.

Etik kavramları kullanmaktan kaçman ve 'değerden bağımsız' araştırmayı bir fetiş haline getiren pozitivist sosyoloji, değerden bağımsız bilimin aslında değer bağımlı olduğunu gizler. Sosyolojik pozitivizm, şeyleştirilmiş bir olgu tanımından yola çıkmak zorundadır. Ancak belirtmek gerekir ki, sosyal olgular doğal gerçeklikler değil, Peter Berger'in de işaret ettiği gibi sosyal olarak inşa edilmiş gerçekliklerdir (Berger, 1967). Dolayısıyla, güç ilişkilerini içeren ve yansıtan sosyal olgular, insan varoluşunun doğal hali olamaz. Değerden bağımsız sosyoloji iddiası, olguların objektif bir karaktere sahip oldukları şeklindeki dogmatik bir inanca dayanır. Hem sosyal bilimlerde hem de doğa bilimlerinde farklı pozitivizm türlerini birleştiren nokta, gerçekliğin 'olgusal doğası' üzerine olduğu gibi kabul edilen uzlaşmadır. Oysa sosyal olguların öznel insan eylemiyle oluşturulmuş gerçeklikler olduğunu dikkate almak gerekir. Dolayısıyla İnsanî toplumsal dünya dışarıdan yani objektif bir konumdan incelenebilecek bir dünya değildir. Sosyal bilimcinin kendisi de inceleme konusu yaptığı toplumun bir mensubudur. Sosyal bilimci hiçbir zaman tanrı bakış açısından topluma bakamaz. Pozitivist programın araştırmacıya öğütlediği şey, sosyal dünyaya karşı mesafeli ve

soğuk durmaktır. Oysa sadece gerçekliğin kendisi değil, aynı zamanda gerçekliği algılama tarzımız da tarihsel olarak koşullandırılmıştır. Bu bağlamda, algılama fonksiyonlarını yerine getiren organlarımızın dahi tarihsel ve toplumsal olarak biçimlendiklerini belirtmek gerekir. Dolayısıyla, örneğin nötr/objektif bir görme biçimi asla söz konusu olamaz. Ön kabul ve kategorilerimizi devreye sokmadan basit bir tanımlama dahi yapamayız. Sosyal bilimci dahil, her insan tarihsel etkiye maruz kalmış sonsuz sayıda sosyal ilişkinin kesişme noktasında biçimlenir. Pozitivist sosyoloji, sosyolog gözlemcinin, kendisini tarihsel etkiden anndırabileceği ve her şeyi yukarıdan gören Tanrı bakış açısına sahip olabileceği varsayımından hareket eder.

Pozitivizm, toplumun tarihsel olarak inşa edilmiş olma karakterini görmezlikten geldiği için, insanların toplumun yeniden inşasına politik katılımım önemsizleştirir. Toplumsal yaşamın 'doğal' işleyiş mekanizmaları yani toplumsal yasalar bir kez tespit edildikten sonra geriye, toplumu mühendislik kurallarına uygun bir biçimde düzenlemek kalır. Buna göre, topluma ilişkin 'doğru' bilgiye sahip olan teknokratlar, bilimin sunduğu verilere göre plânlar oluşturabilir ve uygulayabilirler. Bu noktadan bakıldığında pozitivist sosyolojinin aslında bir sosyal mühendislik projesi olduğu hemen ortaya çıkar. Katılım bu anlayışta yalnızca teknik bir problem haline gelir. Bilim ve teknolojinin doğruları politikaya empoze edilir. Habermas'ın da vurguladığı gibi, her şeyin rasyonalite ilkesine tâbi kılındığı kapitalist toplumda politika bilimselleştirilir. Bilim politikaya değil, politika bilime tâbi olur (Habermas,1970).

Pozitivist sosyologlar arasında metodolojik prosedürler konusunda pek çok anlaşmazlık mevcuttur. Olguların incelenmesinde, kalitatif ya da kantitatif tekniklerden hangisinin öne çıkartılması gerektiği konusunda yapılan tartışma buna bir örnek oluşturur. Kendilerini 'empiristler' ve 'teorisyenler' olarak gören pozitivistler arasında da bazı temel anlaşmazlıklar mevcuttur. Ayrıca 'grand' teorisyenler ile 'orta boy' teorisyenler arasında da bir çatışmadan söz edilebilir. Bu anlaşmazlıklar tümevarım- tümdengelim ve mikro-makro ayrımlarında da karşımıza çıkar. Ancak bütün bu anlaşmazlık ve çatışmalara rağmen, taraflar arasında sosyal olguların 'şeyler gibi' incelenmesi ve teorinin olgulara gidilerek doğrulanması gerektiği konusunda zımnî bir uzlaşma vardır. Dolayısıyla bu tartışmalar pozitivizm içi tartışmalar olarak nitelendirilebilir.

Daha önce pozitivizmin sosyal olguların değerden bağımsız olarak incelenebileceği şeklindeki bir postüladan hareket ettiğini belirtmiştik. Oysa olgular, ilgi ve değerlerimiz olmadan asla tanımlanamazlar. Olgular, kendinde gerçeklikler olarak karşımıza çıkmazlar. Sosyal süreçlerin olgusallaşması kendi kendine meydana gelmez. Bir tanımlayanı olmadıkça sosyal olgudan söz edilemez. Olguları konuşturan ve 'olgusallaştıran' sosyal bilimcinin kendisidir.

Pozitivizm eleştirisi, eleştirel teorinin en temel ve belirgin özelliğidir. Sosyolojinin, doğa yasalarına benzeyen sosyal yasaları betimleyen 'sosyal fizik' olduğu şeklindeki Comte görüşü, kapitalizm, ırkçılık, cinsiyetçilik ve tahakküm ilişkilerini

nlmiOQİİQetll'QfoV Kliminıı /-VM+/Aİ rvillr /xlo«nlr *A* ~~~ *A* ---------- n.. _ ^-1 1'1 1 i . •

1 Eleştirel sosyal teori, tahakküm ilişkilerinin, ideolojilerin, şeyleşmenin, hegemonyamn

v*£«MM.Uu.?',u«ucuk, ^uguuu wntwıujıjv uıcuaıv uunuuı ur. DU eğnimin KicoıojiK Karaıcterıne dikkat çeken eleştirel teorinin, toplumun insan eylemiyle inşa edilmiş bir gerçeklik olduğunu ifade etmek için kullandığı bir diğer kavram 'tarihsellik' kavramıdır. Sosyal örüntülerin akışkanlığına işaret eden bu kavram, toplumun doğallaştırılmasına ve sosyal yasalann ebedileştirilmesine karşı eleştirel imâları içinde barındırır. Marx'ı izleyen eleştirel teorisyenler tarihi bir olanaklar/potansiyeller alanı olarak resmederler. Bir ideoloji eleştirisi olarak eleştirel teori, 'doğru' bir bilince sahip olmadan insanların, gündelik aktiviteleriyle ancak statükoyu yeniden üretebileceklerini ileri sürer. Eleştirel teoriye göre 'zorunluluk' özgür insan eylemiyle aşılabilir. Eğer bilinç gerçekliğin basit bir yansıması olmuş olsaydı, insanların aslında 'yanlış' olan gerçekliğe ebediyen mahkum kalmaları gerekirdi. Oysa insanlar yanlış bir dünya içinde doğru bir bilinç oluşturabilirler. Gerçekliği, soyut bir düzlemde zihinde kavramsal olarak yeniden kurmak mümkündür. Mevcut güç ilişkileri matriksi içinde eleştirel bir bilincin oluşturulabilmesi bu iddiaya kamt teşkil etmektedir. Ancak doğru bir bilinç, taşıyıcısı olan öznenin tarihsel eylemiyle gerçekleştirilmedikçe hiçbir değere sahip olmayacaktır. Doğruluk/hakikat sorununun teorik olmaktan ziyade pratik bir sorun olduğunu belirten Marx'ın kastettiği şey de aslında budur.

Bu uzun değerlendirmeden sonra, eleştirel teoriyi karakterize eden temel kabulleri ana başlıklar halinde şöyle özetleyebiliriz:

• Eleştirel sosyal teori esas olarak bir pozitivizm eleştirisidir. Buna göre, bilgi somut gerçekliğin doğrudan bir yansıması değil, aksine sosyal bir inşadır. Dolayısıyla bilgi, doğası gereği bağlam bağımlıdır. Değer ve çıkardan bağımsız bilgi iddiası ancak bir fıksiyon olabilir. Eleştirel sosyal teori, toplumun insan iradesinden bağımsız 'doğa yasaları'na sahip olduğu şeklindeki pozitivist kabule itiraz eder ve toplumun tarihselliğine vurgu yapar.

• Eleştirel sosyal teorinin fonksiyonu, mevcut tahakküm ilişkilerini açığa çıkarmak ve bugünkünden niteliksel olarak farklı bir toplumun kurulabileceğini kanıtlamaktır. Bu teori, yabancılaşmış sosyal ilişkilerin yol açtığı 'körleşme'ye karşı 'doğru bir bilinç' oluşturmanın imkân dahilinde olduğu iddiasındadır.

• Eleştirel sosyal teori, tahakküm ilişkilerinin yapısal olduğunu ileri sürer. Buna göre, insanların gündelik yaşamları politika, ekonomi, kültür, söylem, cinsiyet ve ırk gibi sosyal ilişki, süreç ve kuramlardan etkilenir. Ancak insanların sosyal yaşamlarım koşullandıran yapı, içinden çıkılmaz bir 'demir kafes' değildir. Eleştirel sosyal teori, yapının praksis yoluyla kırılgan bir doğaya sahip olduğunu ortaya koymak amacındadır.
sürer. Günümüzde bu yanlış bilinç, toplumun değişmez yasalarla yönetildiğini iddia eden ve sosyal olguları şeyleştirerek fetişleştiren iktisat ve sosyoloji gibi pozitivist sosyal bilim disiplinleri tarafından 'bilimsel' olarak yeniden üretilmekte ve pekiştirilmektedir. Pozitivist sosyal bilimler, insanlara, verili sosyal olgulara riayet etmeleri gerektiğini telkin etmektedirler. Pozitivist sosyoloji, mevcut güç ilişkilerini kaçınılmaz bir ontolojik yazgıya

---

ve tek boyutluluğun 'yanlış bilinç' yoluyla yeniden üretildiğini ileri

dönüştürür. Bu yüzden pozitivist yöntem itaati provoke eden politik bir emir haline gelir.

• Eleştirel sosyal teori, 'özel hayatın politik olduğu' kabulünden hareketle daha bugünden gündelik hayatın her alanında dönüşümler gerçekleştirilebileceği iddiasındadır. Bu anlamda eleştirel teorinin, mutlaklaştırılmış bir sosyal determinizm eleştirisi olduğunu söylemek mümkündür.

• Marx'ı izlemek suretiyle eleştirel sosyal teori, yapı ve aktör arasında diyalektik bir ilişki kurmaya çalışır. Eleştirel teoriye göre, yapı, insanların toplumsal yaşamlarını koşullandırsa da, yapının işleyiş mekanizmasına ilişkin bilgi, insanların toplumsal koşulları değiştirmelerine yardımcı olabilir. Eleştirel teori özneye aktif bir rol yükler. 'Öznellik' ve 'irade' kavramları, 'praksis' kavramı gibi, eleştirel teorinin anahtar kavramları haline gelirler.

® Eleştirel teori bir sosyal epistemoloji türü olarak tanımlanabilir. Eleştirel teori, hem tarihsel olarak objektif hem de otonom olan yani kendi kendini aşmaya muktedir bir akıl anlayışından yola çıkar. Bu anlayışta akıl, ne ontolojik bir kategoridir ne de zaman üstü bir insan yetisidir. Başka bir söyleyişle açık uçlu materyalist bir diyalektiği temel alan eleştirel teori için, tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış bir 'akılsallık' söz konusu olamaz. Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır. Pozitivist sosyoloji, araçsal aklı akim kendisiyle özdeşleştirir. Tarihsel pratik içindeki kendi eleştirel soyutlama uğraklarından uzaklaşarak araçsal ve faydacı bir fonksiyon yerine getiren akıl, toplumsal istikrar ve verimliliğin bir aracına dönüşür. Akim verili olanı olumlayıcı bu dönüşümünün ideolojik ifadesi pozitivizmdir.

KAYNAKÇA

- Adomo, T.W.(1976), 'Sociological and Empirical Research; Connerton, P.(Ed.), Critical Sociology: Selected Readings içinde, Penguin Books.
- Agger, B. (1989), Socio(onto)logy, Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Benton, T. (1977), Philosophical Foundations of the Tree Sociologies, London: Routledge and Kegan Paul.
- Berger, P.; Luckmann, T. (1967), The Social Construction of Reality, Garden City: Anchor Books.

® Bleicher, J. (1982), The Hermeneutic Îmagination/Outline of a Positive Critique of Scientism and Sociology, London: Routledge and Kegan Paul.

- Bryant, C.G.A. (1985), Positivism in Social Theory and Research, London: Macmillan.
- Connerton, P. (1976), 'Introduction', Connerton, P. (Ed.), Critical Sociology: Selected Readings içinde, Penguin Books.
- Dant, T. (1991), Knowledge, Ideology and Discourse: A Sociological Perspective, London: Routledge.
- Durkheim, E. (1995), Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları, Çev. Cemal Bali Akal, İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Friedrichs, R.W. (1972), A Sociology of Sociology, New York: The Free Press.
- Frisby, D. (1974), 'The Frankfurt School: Critical Theory and Positivism', Rex, J.(Ed.), Approaches to Sociology: An Introduction to Majör Trends in British Sociology içinde, London: Routledge and Kegan Paul.
- Geuss, R. (1981), The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School, Cambridge: Cambridge Uni. Press. [2]
- Hamilton, P.(1974), Knowledge and Social Structure, London: Routledge and Kegan

---

2 Gebhardt, E. (1978), 'A Critique of Methodology: Introduction', Arato, A.; Gebhardt, E. (Ed.), Esssential Frankfurt School Reader içinde, Oxford: Basil Blackwell.

- Habermas, J. (1970), Toward a Rational Society, Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1997), Bilgi ve İnsansal İlgiler, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Küyerel Yayınları.

Paul.

- Horkheimer, M.(1986), Akıl Tutulması, Çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.

® Horkheimer, M. (1978), 'On the Problem of Truth', Arato, A.; Gebhardt, E. (Ed.), Essential Frankfurt School Reader içinde, Oxford: Basil Blackvvell.

- Horkheimer, M. (1976), 'Traditional and Critical Theory', Connerton, P. (Ed.), Critical Sociology: Selected Readings içinde, Penguin Books.
- Kellner, D.(1984), Herbert Marcuse and the Crises of Mamsm, Berkeley: University of Califomia Press.
- Kellner, D.(1985), 'Critical Theory, Max Weber and Dialectics of Domination', Antonio, R.J.; Glassman, R.M.(Ed.), A Weber-Marx Dialogue içinde, University Press of Kansas.
- Kuhn, T.(1982), Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Alan Yayınları.
- Marcuse, H.(1978), 'A Note on Dialectic', Arato, A.; Gebhardt, E.(Ed.), Essential Frankfurt School Reader içinde, Oxford: Basil Blacwell.
- Marcuse, H.(1964), One Dimensional Man: Studies in Ideology of Advanced Industrial Society, Boston: Beacon Press.
- Morrow, R.; Brown D.(1994), Critical Theory and Methodology, London: Sage.
- Pollock, F.(1976), 'Empirical Research into Public Opinion', Connerton, P.(Ed.), Critical Sociology: Selected Readings içinde, Penguin Books.
- Ritzer, G.(1983), Contemporary Sociological Theory, New York:Alfi*ed A. Knopf, Inc.
- Ritzer, G.(1992), Sociological Theory, New York:Mc Graw- Hill.
- Romm, N.R.A.(1991), The Methodologies of Positivism and Marxism/A Sociological Debate, London: Macmillan.
- Sabia, D.R.Jr.; Wallulis, J.(1983), 'The Idea of a Critical Social Science', Sabia, D.R.Jr.; Wallulis, J.(Ed.), Changing Social Science: Critical Theory and Other Critical Perspectives, Albany: State Uni. Of New York Press. [3]

3 Smart, B.(1976), Sociology, Phenomenology and Marxian Analysis, London: Routledge and Kegan Paul.

Bekir BALKIZ

ÖZET

Bu yazıda, daha çok Frankfurt Okuluyla birlikte anılan 'eleştirel sosyal teori'nin sosyolojik pozitivizm eleştirisinde öne çıkarttığı temel argümanlar üzerinde durulacaktır. Kendi içinde çeşitli varyasyonları olan eleştirel teori, bir tür pozitivizm eleştirisi olarak da okunabilir.

İlk defa Comte tarafından sistematize edilen sosyolojik pozitivizm, sosyal gerçekliğin kavranışım fiziksel gerçekliğin kavranışıyla eşitler. Eleştirel teoriye göre doğa ve sosyal bilimlerin özdeşleştirilmesi, yani metodolojik monizm, sosyal olguların kaçınılmaz olarak şeyleştirilmesi sonucunu doğurur. Pozitivist toplum teorisinin amacı toplumu verili haliyle kontrol etmek ve korumak olduğu halde, eleştirel teorinin amacı verili durumu aşmak ve onun farklı bir gerçekliğin potansiyelitesine sahip olduğunu ortaya koymaktır.

Bir teorinin 'eleştirel' olması, onun muhalif ve sorgulayıcı bir analiz yöntemine dayandığı anlamına gelir. Eleştirel teori, sosyal ilişkilere içkin olan ideolojik yanılsamaları ortaya çıkarmayı ve sosyal gerçekliğe ilişkin 'yanlış' açıklamalar ortaya koyan teorileri eleştirel bir analize tâbi tutmayı amaçlar. Eleştirel teori yalnızca sosyal olguların bir eleştirisi değil, fakat aynı zamanda bu olguları 'yanlış' temsil eden teorilerin de bir eleştirisidir. Ancak bu, eleştirel teorinin 'bilimsel' bir teori olmadığı anlamına gelmez. Eleştirel teori, toplumsal dünya sözkonusu olduğunda, bilimsel bilginin, eleştiri yoluyla üretilebileceği iddiasındadır. Dolayısıyla o, kendisini 'eleştirel sosyal bilim' olarak da adlandırır.